

СТЕНОПИСИТЕ В ХРАМА „СВ. СВ. КОНСТАНТИН И ЕЛЕНА“ В СЕЛО КРЪСТИЛЦИ

Владимир Димитров

THE FRESCOES IN THE CHURCH OF STS. CONSTANTINE AND HELEN IN THE VILLAGE OF KRASTILTSI

Vladimir Dimitrov

vladimirdim@gmail.com

Abstract. *The article examines the frescoes in the Church of Sts. Constantine and Helen in Krastiltsi, Sandanski. The painter who executed the pictorial decoration was not known. The author of the article makes a well-founded assumption that the mural decoration in the temple is the work of Dimitar Sirleshtov, a painter from Bansko, student of another painter from Bansko – Mihalko Golev. The article describes and analyses the iconographic programme, as this is the first comprehensive publication of this ensemble. There is a special emphasis in the text on the iconography of the individual tortures of sinners and on a rarely seen scene of a morally instructive nature. The article also analyses the stylistic features that are characteristic of the painter Dimitar Sirleshtov.*

Keywords: *Revival, Dimitar Sirleshtov, Mihalko Golev, torture, sins.*

Районът на Югозападна България е богат на културни забележителности от различни епохи. Паметниците от християнската епоха са сред най-многобройните и най-слабо проучените. В годините назад, изследвайки стенописното наследство на зографите от фамилията Минови от село Галичник, Македония, преселени в Неврокопско (Димитров, 2012), и на самоковския зограф Коста Геров-Антикаров (Димитров, 2018), обхожих и продължавам да обхождам населените места в Югозападна България. Така попаднах на редица паметници от Късното българско възрождане, чиято стенописна украса е изготвена от непознати или слабо познати зографи, работили на границата между възрожденската традиция и новото време (Димитров, 2010)¹. Един интересен паметник от началото на ХХ век, който не е попадал във фокуса на изследователския интерес, е храмът „Св. св. Константин и Елена“ в село Кръстилци, община Сандански, Неврокопска епархия.

¹ Статия за храма „Св. пророк Илия“ в село Богородица съм предал за печат в сборник, посветен на 50-ата годишнина от основаването на катедра „Реставрация“ в Националната художествена академия – София. Изказвам специална благодарност на д-р Сотир Иванов, без чието съдействие посещение на храма нямаше да бъде възможно.

Селото е разположено на югоизточните склонове на Малешевската планина в местност, исторически известна като Каршияка. В миналото селото е било голямо, но след преминаването му към свободната българска държава през 1912 г. жителите започват да се изселват към плодородната долина на река Струма и образуват ново село Струма, чието население произхожда предимно от Кръстилци. Селото се споменава за първи път в османските регистри през 1606 г.² като Кръстилци. Според местните предания то е било разположено на изток от днешното населено място в местността Орничето. Семейството на дядо Кръстьо се преселва наново там, където и досега е селото. Името на първия заселник става име и на новото населено място (Енциклопедия, 1995: 479).

През втората половина на XIX век жителите на селото издигат сравнително малък храм, чийто план в годините е бил променян. Няма запазени документи за това кога е издигнат храмът, но иконите на иконостаса са от 1888 г., което е сигурен маркер, че именно в този период е бил издигнат и храмът. По своя план храмът е трикорабна псевдобазилика. Църквата е имала екзонартекс, който е бил разрушен и на негово място са издигнати две помещения и камбанария. Храмът има емпорий (женско отделение) с типичния за района богато декориран цветен парапет на балкона. Таванът е касетиран и богато декориран с ярки цветове, нещо, което се среща често в храмовите постройки от втората половина на деветнадесетото столетие.

Стенописите заемат почти цялото вътрешно пространство, а на южната стена е изписана дата 7.IX.1910 г., най-вероятно тогава са завършени стенописите. По стенната живопис има доста разрушения, а части от украсата е в рисково състояние и има нужда от реставрационна намеса.

На централната част на източната стена (централен кораб) в олтарното пространство е изобразено светото Благовещение, като между Архангел Гавраил и Света Богородица има прозорец, който осветява олтара. Под светото Благовещение са изобразени два ангела. В конхата на апсидата е разположен образът на Света Богородица във вариант Оранта, а в апсидата са образите на светите отци литургисти, като могат да бъдат прочетени имената само на трима от тях – св. Василий Велики (първи от юг на север), св. Йоан Златоуст и св. Григорий Велики в центъра на композицията. Останалите двама могат да бъдат идентифицирани след реставрацията или след като бъдат сравнени с други стенописи от същия майстор зограф. На източната стена в южния кораб е разположен новозаветен вариант на Света Троица, а под нея между апсидата и нишата в дяконикона е св. дякон Вениамин (31 март). В нишата е по-

² Според други източници селото се споменава за първи път през 1570 г., но в този текст се придържам към датата, публикувана в „Енциклопедия на Пиринския край“.

местен Христос с багреница и трънен венец. На източната стена в северния кораб е изобразена „Тайната вечеря“, а под нея св. дякон Лаврентий (10 август), между апсидата и протезисната ниша, а в нея е визуализиран „Христос в гроба плътски“. На северната стена в спомагателната ниша е сцената „Умиване нозете на апостолите“, а между нишата и иконостаса е образът на св. дякон Роман (18 ноември).

На южната стена на първия регистър са разположени евангелските сцени: „Петдесетница“ (частично разделена от иконостаса), „Неверие то на ап. Тома“ и „Възкресение Христово“, отделени от прозорци. В дълбочината на нишите са пророците, но при разширяване на отворите, подмяна на дограмата и укрепването ѝ, част от стенописите са разрушени и надписите с имената на пророците не се четат. Във втората ниша пророците са с корони, което ми позволява да предположа, че това са Соломон и Давид (26 декември). В третия прозорец може да се разчете името на св. пр. Осия (17 октомври). На долния регистър се разположени светците Мина (11 ноември), Теодор Тирон (17 февруари), Прокопий (8 юли) и Трифон (1 февруари)³, Викентий (11 ноември), Евстатий (20 септември), Агапий (15 март) и Никита (15 септември). Регистърът продължава под емпория с изображението на „Отсичане главата на св. Йоан Кръстител“.

На северната стена (от изток на запад) са евангелските сцени: „Молитвата в Гетсиманската градина“, „Предателството на Иуда“, „Христос на съд при Пилат Понтийски“, изображението е разрушено в по-голямата си част, но по момчето, което поднася съд за вода и кърпа, може да се предположи, че става дума за съда на Пилат, а не на Анна и Каяфа. Следва „Разпятие Христово“ и „Оплакване Христово“, озаглавено „Надгробен плач“. На тази стена няма прозорци. На долния регистър са включени образите на патроните на храма св. цар Константин и св. царица Елена (21 май), св. Георги (6 май), св. Димитър (26 октомври), св. Меркурий (24 ноември), св. Никифор Антиохийски (9 февруари), св. Виктор (11 ноември), св. Андроник (17 май) и св. Яков (27 ноември). Под емпория са намерили място изображенията на смъртните грехове: Жена Блудница, Душегубец, Крадец; на западната стена същият цикъл продължава с Магьосница, Завистник и Гордост. След входната врата са визуализирани греховете: Пияница; Прелюбодеец и Кой не ходи на черква. Над това изображение е изобразена св. Марина (17 юли) в традиционната за нея иконография, в която е хванала дявола за рогата и замахва с чук, за да го погуби. С това този цикъл приключва преди страничния вход на храма от южната страна. Над южната врата и стълбището, което води към емпория, е разположена друга сцена с морална насоченост и това е „Момата, която се църви“. На емпория са

³ Надписът е силно фрагментиран.

образите на св. (Е)Катерина“ (24 ноември), св. София (17 септември) и св. Текла (24 септември), както и на младите римски мъченички Вяра, Надежда и Любов (17 септември).

На западната външна стена в лошо състояние са запазени живописни фрагменти, на които е изобразен популярният сюжет с ходенето при врачката за цяр. Любопитното тук е, че зад гърба на врачуващата жена има следи от изображение на голямо животно, може би крава или друго с подобни размери и форма.

В иконографската програма на храма не се наблюдават особености и отклонения, така характерни за Българското възраждане. Прави впечатление, че в олтара са изобразени трима от дяконите – Викентий, Лаврентий и Роман, но не е включен най-почитаният сред тях – Стефан, който е и първият мъченик за Христовата вяра. Неговият образ е изобразен традиционно на иконостаса, така е и в Кръстилци, където е поместен на икона на вратата на иконостаса, която води към протезиса.

Евангелският разказ е ограничен в цикъла „Страсти Христови“, който разказва за последните дни от земния живот на Христос и подготовката му за смъртта, чрез която да изкупи греховете на човечеството. През XIII–XIV век цикълът включва дванадесет сцени, тук са изобразени само осем, като са пропуснати тези, които не се празнуват и не се отдава специална почит.

В групата на светците също няма особени изненади. По двете стени на храма са изобразени предимно мъченици, повечето от които военни. Жените са поместени в пространството на емпория, който изпълнява ролята на женско отделение. Ако образите на св. Екатерина и св. Марина не са необичайни, то включването на образите на светици мъченици като св. София и нейните дъщери Вяра, Надежда и Любов не е често срещано. В близост до село Кръстилци се намира село Богородица, чийто енорийски храм „Св. пр. Илия“ е изписан през 1884 г. В него гръцките имена на светците са заменени с български, но без да бъдат преведени. Допускам, че е възможно появата на тези римски светици мъченици в Кръстилци да е била известна на автора на българските надписи в село Богородица и именно стенописите от Кръстилци да са модела, който той е следвал при подмяната на имената в храма „Св. прор. Илия“ в Богородица.

В иконографската програма на храма в село Кръстилци прави впечатление и мястото, което е отделено на индивидуалните смъртни грехове. В общо девет самостоятелни изобразителни полета са изобразени: Жена блудница, Душегубец, Крадец, Магьосница, Завистник, Гордост, Пияница, Прелюбодеец и Кой не ходи на черква. Тяхната поява тук не е необичайна. Тези образи често съпътстват композицията на Страшния съд, срещаме ги в храма „Рождество Христово“ в Арбанаси, в най-важния памет-

ник от епохата на Възраждането, Рилския манастир, в големите манастири като Бачковски, Троянски, Преображенски и в редица паметници в по-малки населени места по нашите земи с особена концентрация в Югозападна България.

В този текст нямам за цел да изчерпвам този въпрос, а напротив, по-скоро ще го поставя за обсъждане, защото темата ми се струва интересна и актуална, дори от гледна точка на съвременното църковно изкуство. Не ми е известно у нас някой специално да е изследвал появата и еволюцията на този сюжет. Моите наблюдения, които не са изчерпателни, показват, че мъченията за определени грехове като: блудници в различни варианти – блудник, блудница, блудници; кръчмар, воденичар, терзия, магьосница, пияница, се срещат по-често, отколкото: гордост, завист, душегубство и др.

Православната църква е дефинирала понятието „грях“ като част от плана за спасение на човека – той може да бъде наказан, ако е извършил грях, но грехът може да бъде и предотвратен, и компенсиран. Основният елемент е идеята за възмездието на всичко, което сме сторили, и за справедливата присъда. Идеята за ада има метафизичен характер – целта е да се възпре човекът от извършване на грехове чрез предизвикване на страх и благоговение, особено когато се разбере, че греховете биват строго наказвани. Именно тази наказателна и превантивна функция на ада показва и неговата морално-дидактична стойност. В традицията на християнското изкуство персоналните наказания се появяват през XIII век, като тогава мъченията са предимно със змии, но в следващите векове са появяват нови наказания и грехове (Δεκάζου, 2015).

Изображенията на грешниците обикновено са в самостоятелен фриз, съпровождащ Страшния съд, където в отделни изобразителни полета всеки грешник, мъж или жена, бива измъчван за извършване на конкретен грях. Като уредът на мъчението е свързан с извършения грях, често и с практикуваната професия или занаят, което би следвало да се приема за естествена последица. Например на врата на воденичаря е закачен тежък воденичен камък, на врата на терзията висят огромни ножици. Когато греховете не са свързани с професията, а по-скоро с поведението на отделния човек, акцентът е върху тази част от тялото, с която е извършен грехът. При блудната жена змии пият мляко от гърдите ѝ и пр.

До каква степен тези теми са наследство от византийското и пост-византийското изкуство и доколко са повлияни от западното изкуство е проблем на отделно изследване. Наблюденията от района на Югозападна България показват, че изображенията на персоналните наказания се появяват често и търпят развитие, като се създават нови, а старите биват опростявани. „Кой не ходи на черква“ вероятно е вариант на „Спя-

щите до късно в неделя“, ако „Спящите в неделя“ се среща многократно в паметници от XIX век – Тешово, Червен брег, Златолист и др. (Димитров, 2012: 100–101), то мъчението на тези, които не ходят на черква съществува само в храма в Кръстилци. Специално внимание заслужава да се обърне и на иконографските промени в тези изображения, но това ще оставя за друго изследване.

Едно от изображенията, което заслужава специално внимание, е поместено над входа от юг. То показва жена, облечена с народна носия, докосваща с лявата ръка лицето си, около нея се е увила змия, която е захапала дясната буза на лицето ѝ. Пред нея е изобразен дявол, който държи огледало. Безспорно това е сцена с нравствено съдържание, която се среща и в други паметници, най-близкият аналог е храмът при село Игуменец (Чуриловския манастир) (Димитров, 2010: 44–45).

Най-ранното известно ми изображение на тази сцена е от Захарий Зограф в храма „Николай Мирликийски“ в Бачковския манастир (1840), като там сцената е в контекста на композицията „Страшния съд“. Среща се и в църквите: „Св. Теодор Стратилат“ в Долно Райково, Смолян, „Пророк Илия“ в село Хвойна от Алекси Атанасов (1857) и във „Възнесение Христово“ в село Павелско. Вариант на сцената в близост до врачката без огледало, но в същия контекст, има в няколко стенописа от Марко и Теофил Минови. През 1876 г. в църквата „Св. Георги“ в село Златолист са представени три жени в селски дрехи – едната държи съд с червило, а върху главите на другите две е стъпил демон (Димитров, 2009). И трите моми полагат осквернената помада на лицата си. Надписът уточнява очевидното: „Моми, които се царват, а дявола се сери во паницата“. Отново срещаме това изображение в църквата „Св. Никола“ в село Червен брег (Димитров, 2008). Там са изобразени две жени в селски носии, които държат съд с грим, в който дяволът дефекира, удобно закрепил се на раменете на гримиращите се. В църквата „Св. Архангел Михаил“ в село Лешко (1889) зографът Михалко Голев изобразява сцената като самостоятелна композиция. Надписът към изображението гласи: „Мома, коя се бели и църви, на нея гявол държи огледалото“. Явно тази сцена е била особено популярна, а е и постигала целите си.

В спомените от своето детство (80-те години на XIX век) Райна Костенцева описва следния случай в храма „Св. Петка“, днес инкорпориран в сградата на Софийската света митрополия: „В църквата имаше и една интересна икона, на която беше изписан Страшният съд с мъчения на грешниците. Гол черен дявол дереше с една тризъба вила кожата на една грешница, която приживе се белосвала и червосвала. Веднъж забелязах как една селска мома, като видя тая сцена, измъкна веднага от колана си кърпа и започна да трие от лицето си белилото и червилото. После се

прекръсти и запали свещ пред изображението на дявола" (Костенцева, 1979: 54).

Новите теми в църковното изкуство на XIX век, към които принадлежи и тази сцена, са свързани с конкретни западни влияния, но литературните източници са разнообразни и с различна хронология (Bakalova, 2008, 383–401). Към подробно представените литературни източници и примери от западноевропейското изкуство, направено от М. Спиридонова (Спиридонова, 2010), бих добавил още един литературен източник. Това е заключителната част на назидателен сборник, насочен срещу езическите вярвания, озаглавен „Поучението към жените и момите“. От запазените две копия на приписката послеслов, дело на съставителя йеромонах Йосиф Брадати, сборникът се отнася към 1756 г. Той е известен и като „женски сборник“, предназначен за четене на 26 юли и ориентиран предимно към женската аудитория (Димитрова-Маринова, 2005: 380). Очевидно е, че той е бил известен на зографите, тъй като случаите, в които те изписват сцената извън контекста на композицията „Страшния съд“, е в женското отделение на храма (балкона) или в протвора, където е било видимо за всички.

Текстовете от дидактичните сборници нямат календарна обвързаност, но както отбелязва изследователката на „женския сборник“ Димитринка Димитрова, в словата на Йосиф Брадати още в заглавието е посочена датата, за която е предназначен. Датата (26 юли) е отбелязана във всички известни преписи и обработки (Димитрова-Маринова, 2005: 384). На 26 юли Православната църква отбелязва празника на св. Параскева Римлянка. За същия ден е предназначено и „Поучението за наказание на децата“, в което се препоръчва строгост при възпитание на синовете, но се обръща внимание и на възпитанието на момичетата. Близки по характер до това поучение са и „Поучение към жените да бъдат мълчаливи“ (3 юни) и „Слово за жените да бъдат добри, мълчаливи и кротки“ (24 юли). На тези три дати, на които трябва да се четат тези дидактични теми, предназначени за жени и моми, случайно или не, Църквата отбелязва паметта на три жени светици: на 3 юни св. Павла, на 24 юли св. Христина и на 26 юли св. Параскева. В широко разпространените празници от народния календар на тази дати не са регистрирани специални обреди, а и първите две светици не са никак популярни по нашите земи⁴. Единственият ритуал, при това свързан с обилно полагане на белило и червило, се наблюдава при албанските католици, които на 26 юли, отбелязват празника на св. Примте (Primte = петък) или св. Прене (Prene). За католиците това е лятната св. Анна, чийто празник православните отбе-

⁴ Св. Параскева (Петка) е особено популярна, но свързаните с нея празници са на 14 октомври, когато се отбелязва празника на св. преподобна Петка Епиватска.

лязват на 25 юли. Албанските католици обилно мажат лицата си с помада и се кичат със златни и сребърни накити, за да бъдат дарени с хубост и любов от своята покровителка (Попов, 2008)⁵. Тази интересна тема не би могла да бъде завършена без подробно проучване на останалите паметници от региона, както и на тези от територията на Република Северна Македония. Към паметниците, притежаващи това изображение, добавям и храма „Св. св. Константин и Елена“ в село Кръстилци.

На Западната стена има изображения на „Ходене при врачката за цяр“, на тази тема е обърнато внимание в литературата. Интересното в този случай е, че има видими следи от едро животно, възможно е това да е волът, теглещ каруцата, с която е докаран болният при врачката, както най-често се визуализира тази сцена. В храма „Св. Архангел Михаил“ в село Лешко е изобразена сцена, при която магьосница дои месечината. Имайки предвид сходството в живописния почерк на зографите, работили в Кръстилци и Лешко, допускам, че е възможно темата да е присъствала и в Кръстилци, но при съвременното състояние на стенописите това трудно може да се установи.

Стенописите в храма „Св. св. Константин и Елена“ не са подписани, няма и следи от възпоменателен или ктиторски надпис. Възможно е при реконструкцията на храма надписът да е бил повреден или премахнат. Авторът на статията за селото и неговия храм в „Енциклопедия на Пиринския край“ атрибутира живописиста като дело на банския зограф Димитър Сирлещов. В годините съм попадал нееднократно на стенна живопис, изпълнена от Димитър Сирлещов и неговия учител Михалко Голев. Такива са храмовете в село Бистрица, Селище, Лешко, Марулево, Логодаш, Мечкул, Палат и Велющец, както и част от стенописите в Митрополитския храм „Въведение Богородично“ в Благоевград. Николай Николов е публикувал две статии за църквите в селата Лешко (Николов, 2014: 315) и Мечкул (Николов, 2015). В статията за храма в Лешко той, изброявайки паметниците, дело на този бански тандем, добавя и храма в село Лозно, Кюстендилско, но не е включил храма във Велющец. Така кръгът паметници, дело на Михалко Голев и Димитър Сирлещов, в някои случаи работили самостоятелно или в екип с други зографи, се разширява до единадесет паметника, включвайки и този в село Кръстилци. Живописните ансамбли, изпълнени от тези зографи, заслужават индивидуално проучване, на базата на което ще бъде възможно да се докаже безспорното авторство, особено в тези случаи, в които няма запазени подписи.

Сведенията за живота и творчеството на Димитър Сирлещов са оскъдни. Съвсем кратки сведения се срещат у Асен Василиев и Николай Нико-

⁵ В текста си Рачко Попов цитира: Gabej, E. Sitten und Gebräuche der Albaner. – In: Revue internationale des Etudes Balkaniques, V. 2-3, 222-234.

лов. От тях става ясно, че Димитър Т. Сирлещов е роден през 1838 г. в Банско и умира през 1913 г. в родния си град. Първоначално учи при Симеон Молеров, а по-късно при Михалко Голев (Василиев, 1965: 489; Николов, 2015: 315).

Димитър Сирлещов, както и неговият учител Михалко Голев принадлежат към онази група зографи, работили в годините на Късното българско възрождане, когато традициите в живописа на големите художествени центрове в Самоков, Банско и Дебър вече са примесени с влияния от големите манастири и възрожденската книжнина. Късните зографи се вписват в общите тенденции на балканското изкуство от XIX век.

Стенописите им не достигнат „върховете“ на художественото майсторство, но имат своя неотразим почерк, както при формиране на иконографските схеми, така и при колоритните и пластични решения, по които може да се характеризират техните стенописи. Какви са били взаимоотношенията между тях не е ясно не само в този състав, но и по принцип. Обикновено всеки от зографите има своята специализация – едни изписват лица, орнаменти, дрехи, надписи, други довършват детайлите, изпълняват пейзажите, животните, растенията и т.н.

При внимателно наблюдение на идейния замисъл в програмата на църкви, които са цялостно изписани, се забелязва, че повърхността е максимално оползотворена и няма празни пространства, които да бъдат допълнително запълвани. Персонажите, композициите и орнаментите са обмислени и са съобразени с архитектурните форми.

Пред възрожденския художник не стои въпросът за избора на темата и сюжета в иконите и стенописите, тъй като той трябва да се съобрази със съществуващите правила, указания на писмените наръчници и изискванията на ктитора, както и с видените модели. Но от друга страна, никой не контролира дали той се придържа към броя на персонажите, местата, където те са поместени, жестовете и движенията им и пр., както би трябвало да бъдат изобразени според канона. Приемайки, че канонът би трябвало да бъдат изобразени според канона. Приемайки, че канонът моделира цялата художествена продукция, че се отнася до всички нейни моделира цялата художествена продукция, че той определя сюжетно-тематичния кръг, иконографско-композиционните особености, системата от пропорции, колорита, материалните и техническите указания (Маринска, 1979: 18), може да се заключи, че зографите правят опит да се придържат към възприетата каноничност. Но не може да не се усетят и формите на лична проява, която като цяло влияе много повече на зрителя от сюжетно-тематичната определеност.

Фигурите на светците в храма на Кръстилци са много сходни, особено при представяне на лицата им, които са леко издължени, с малки и изпъкнали очи, които в повечето случаи са с торбички под тях, без скули

и малки и еднообразни устни. Лицата са безизразни и застинали. При държайки се към познатите иконографски схеми, зографът представя ритмувано и хармонично цветовете и формите на дрехите. Без особена украса, дрехите на архиереите изпъкват на неутралния синьо-сив фон и кафеникав под. Подчертават се диплите на дрехите, които не кореспондират с движението на фигурата. При жените мъченици се наблюдава повторемост на облеклата, които са моделирани от гънки, предадени линейно и доста суховато.

Стремежът към флорално-декоративна пъстрота, така характерен за епохата и региона при Димитър Сирлещов, е сведен до минимум. Няколко цвята се редуват в одеждите на светците, а всички те са представени на скучен и еднообразен фон. Цветното въздействие от изображенията е доста силно, макар колоритната гама да не е много разнообразна. Зографът използва ярки цветове. Фигурите изпъкват със своето колоритно богатство. Наситеността на цветовете се е загубила с времето. Правилата при използването на цветовете са спазени – Христос е с багренница, Света Богородица е с традиционния тъмночервен мафорий и пр.

Техниката, която Сирлещов използва, е темпера. Има частични загуби на живописния слой вследствие на нарушената връзка между мазилката и зидарията. Съществуват деформации в рисунъка, което издава недобра подготовка на зографа, но това в никакъв случай не обезценява създаденото от него изкуство, което наред със сътвореното от други майстори по същото време, очаква да заеме своето заслужено място в историята на българското изобразително изкуство.

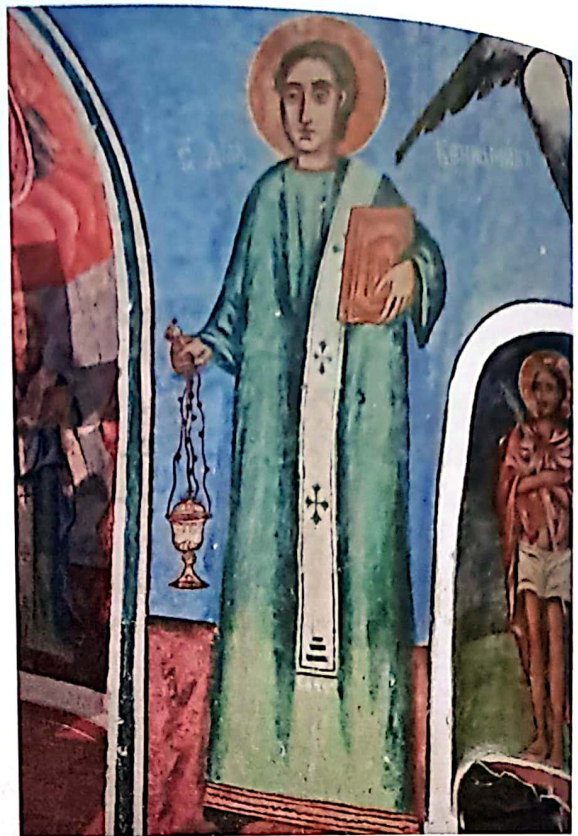
ЛИТЕРАТУРА

- Василиев, А. (1965). Български възрожденски майстори. София: Наука и изкуство.
- Димитров, В. (2008). Стенописите в храма „Св. Георги“ в село Червен брег, Дулничко. – В: Докторантски четения 2007. София: Нов български университет, 105–116.
- Димитров, В. (2009). Стенописите в храма „Св. Георги“ в село Златолист, Мелничко. – В: Докторантски четения 2008, Нов български университет, София, 91–104.
- Димитров, В. (2010). Храмът „Св. Георги“ при село Игуменец. – В: Проблеми на изкуството, № 3, 42–49.
- Димитров, В. (2012). Зографската фамилия Минови и тяхното стенописно наследство. София: Нов български университет.
- Димитров, В. (2018). Костадин Геров-Антикаров – даскал и зограф. Изкуствоведски четения 2017. Византийско и поствизантийско изкуство: пресичане на

- граница. Съст. Б. Мутафов, 2018. София: Институт за изследване на изкуствата към БАН, 411-426.
- Димитрова-Маринова, Д. (2005). Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. – В: Старобългарска литература. В чест на Климентина Иванова. София, 380-393.
- Енциклопедия на Пиринския край (1995). Кръстилци, Т. 1. Благоевград, 478-479.
- Костенцева, Р. (1979). Моят роден край София. София: Отечествен фронт.
- Маринска, Р. (1979). Канонът в изкуството. – В: Изкуство, № 9, 16-19.
- Николов, Н. (2015). Църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в с. Мечкул, Благоевградско (1898-1899 г.). Малко известен и непроучен храм от Югозападна България, изписан от банските зографи Михалко Голев и Димитър Сирлещов. – В: Доклади от XV международна научна конференция ВСУ, 4-5 юни 2015, София. София, Т. 4.
- Николов, Н. (2014). Църквата „Архангел Михаил“ в с. Лешо, Благоевградско, Паметник на културата. – В: Доклади от XV международна научна конференция ВСУ, 4-5 юни 2015, София. Т. 4. София, 314-321.
- Попов, Р. (2008). Светци и демони на Балканите (сравнително етноложко изследване). Пловдив: Летера.
- Спиридонова, М. (2010). Демонът и огледалото. Изкуство и контекст. – В: Пета младежка конференция, Хасково 2009. София: Институт за изследване на изкуствата към БАН, 50-58.
- Bakalova, E. (2008). Didactic themes in church mural painting of the 19th century Bulgaria. *Western Influences – Revue de l'Association internationale d'études du Sud-Est Européen (Travaux du Colloque „L'Europe centrale et le Sud-Est européen aux XIXe-XXe siècles“, Cepelare), nr. 35-39/2005-2009, 383-401.*
- Δεκάζου, Α. (2015). Η εικαστική απόδοση των ατομικών τιμωριών των αμαρτωλών στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή ζωγραφική και εικονογραφικοί συσχετισμοί με τις ατομικές τιμωρίες στην κινέζικη κόλαση, Αθήνα.

Христос с багреницата
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци. Ниша в дяконикона

Олтар, св. дякон Вениамин
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

Молитва в Гетсиманската градина
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

Св. св. Константин и Елена и св. Георги
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

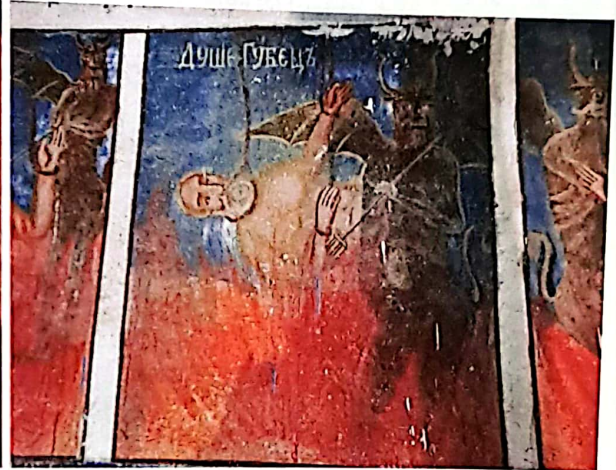
Св. Никифор, св. Виктор, св. Андроник,
св. Яков

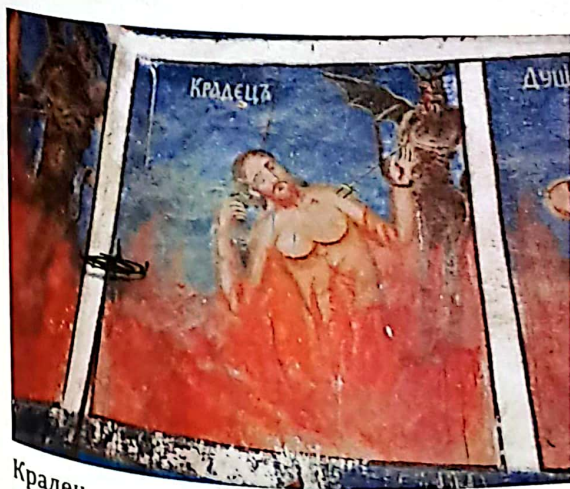
Разпятие Христово

Жена блудница
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

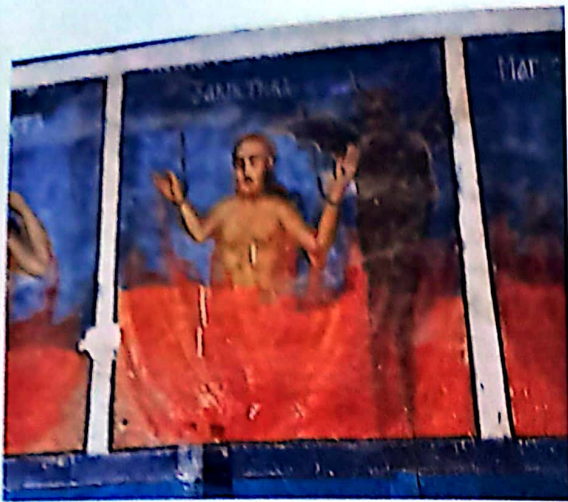
Душегубец
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

Крадец
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

Магьосница
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

Завистник
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

Който не ходи на черква
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

Жена, която се бели и църви
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

Св. Текла и св. София
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци

При врачката за цяр (фрагмент)
Храм „Св. св. Константин и Елена“,
село Кръстилци